

RÚNÁK RÉGÉSZETE, AVAGY KETTEL RUNSKE AJÁNDÉKA

Amikor 1894-ben, a Göteborg közelében fekvő Stora Noleby-farmon egy megriadt ló szétrúgta az istálló oldalát, kevesen gondolták volna, hogy a falból kihulló, háromsornyi írást tartalmazó kő a skandináv régészet egyik legfontosabb lelete lesz. A ma már a svéd történelmi múzeumban őrzött ritkaságon található szövegnek köszönhetően ugyanis igazolhatóvá vált, hogy legalább egy, az *Edda*-dalokból ismert fordulat már egészen korán (kb. 450 és 600 között) megjelent feliratos formában is, ráadásul nagyjából a keletkezés feltételezett helyén.

Z. Karvalics László

A hagyomány „rúnamestereket” tart számon, de egyetlen bizonyíték sem támasztja alá, hogy bármilyen vallási vagy mágikus kizárólagosság kötődne az íráshasználathoz: a megőrzött nevek mind átlagosak, hétköznapiak. A szakértők ezért a semleges „rúnairó” kifejezést használják és javasolják.

Az *Edda*-dalok ózlandi hőseinek harcosokról és istenekről, amelyek az úgynevezett prózai *Eddával* együtt a skandináv mitológia első ismert, de csak a kereszténységre való áttérést követően, a 13. század elején lejegyzett darabjai. Egyetlen kődarab, és máris majd hétszáz évvel lehet visszakúszni az időben, alátámasztva azok álláspontját, akik már a szenzációs felfedezés előtt is az északi mitológiai anyag jóval korábbi eredetét valószínűsítették.

S noha a szakértők a mai napig vitatkoznak, hogy a mondat-töredék (*runo fahi raginakundo*) jelentése a rúnák isteni eredetét sugallja, vagy csak annyit mond, hogy a jeleket az egyik isten tiszteletére vésték a kőbe, a Noleby-kő annak a hosszú útnak az egyik fontos állomása, amelynek során a titoközvezte, mágikus rúnavilágból egyre szigorodó módszertani elvekkkel felépülő írás- és művelődéstörténeti tárgy lett. A digitális világ áldásainak és az Uppsala Egyetem kutatóinak köszönhetően pedig egyetlen hatalmas adatbázisban át is tekinthető az a mostanra már 6500-at meghaladó számú szöveg- emlékek, amely rúnairással készült.

A sok-sok híres és turisták által is jól fotózható, hatalmas rúnákó árnyékában azonban elhomályosul a tény, hogy a szövegek kőbe vésésének szokása csak több száz évvel a rúnairás kialakulása után terjedt el. A legkorábbi feliratokat ékszerek (aranymedálok, aranykürtök), kisebb és nagyobb használati tárgyak

(például hajók) mellett elsősorban fegyverek és fegyvertöredékekben találjuk (sisakok, pajzsok, kardpengék, lándzsavasak stb.). Ezek többnyire pogány varázsszavak vagy a feltételezett tulajdonosok nevei lehetnek. A legelső rúnáemlék (amit Kr. u. 160 körülre datálnak, és késő protonómet vagy korai protonórvég nyelvűnek tartanak) egy fésűn olvasható töredék, ami a dán Funen szigetén, egy mocsárból került elő. (Az északnémet területen talált melderfi mellű ennél kb. száz évvel öregebb, de nem eldönthető, hogy rúnák avagy római írásjelek vannak-e rajta.)

A „kövek korszaka” előtt tehát fa-, csont- és főleg fémtárgyakra került a hangértékkel rendelkező betűként és szimbólumként egyaránt olvasható 24 db „ősjel” valamelyike, ezeket ábécévé rendezett változatukban az első hat betű összeolvasásával *futharknak* (Fupark) nevezzük.

A jelformák kialakulásában a fa mint hordozóanyag sajátosságai játszottak kiemelkedő szerepet, akárcsak a legrégebbi latin ábécénél. A fapálcák élébe karcoláskor nagyon nehéz szabványosnak számító görbületeket létrehozni: a rovátkák ezért a rostokra merőlegesen futottak. Amikor a 9. századra a nyelvi változásokat követve 8 betűvel lerövidült az ábécé, az immár csak 16 jelből álló „fiatalabb” (vagy skandináv) futharknak két változata alakult ki. A kőbe vésett, tartósabbnak szánt szövegek fő rovátkáihoz markánsabb, mélyebb és hosszabb „ágacs-kákat” lehetett illeszteni, a gyors információcserét (például üzenetküldést) vagy feldolgozást (nyilvántartást) szolgáló rögzítéskor viszont sokkal rövidebbek voltak a jelek, az írásra is kevesebb időt kellett fordítani. (Ilyen emlékeket főleg a Bergen kikötőjében előkerült, 11–12. századi rúnák között találunk: adósleveleket, árujegyzékeket és szerelmi üzeneteket.) A jelformák különbségei miatt az írástörténet meg is különbözteti egymástól a rúnák hosszú ágú (főleg dán) és rövid gallyú (főleg svéd és norvég) változatait. Mivel a rúnák sem vésvé, sem karcolva nem voltak alkalmasak zsinórirásra, szinte csak rövid szövegekkel ta-

A rúnafeliratok adatbázisa a Samnordisk runtext-databas nevet viseli: <http://www.nordiska.uu.se/forsk/samnord.htm>. 2010 óta önálló online szakfolyóirat is segíti a rúnákat kutató nyelv- és írástörténészeket: Futhark: International Journal of Runic Studies, <http://futhark-journal.com/openaccess/>

lálkozunk: az „irodalminak” tekinthető emlékek száma nem éri el az ötvenet, ezek versrészleteket és elbeszélő jellegű mondatokat tartalmaznak.

A „hétköznapi” feliratok azonban már csak a viking kor végéhez közeledve váltak gyakoribbá, épp csak megelőzve a kereszténységgel érkező latin betűs írásforma széles körű

A Vimose-fésű: a legrégebbi rúnairásemlekként ismert, egy fából készült, félkör alakú fésű, amelyen a rúnák írásai láthatók.

elterjedését és a rúnairás visszaszorulását. A kettő között, nagyjából az 5. és a 11. század között volt divatos a rúnakövek állítása. A szokás feltehetően Norvégiából terjedt a többi skandináv területre. Ezek nagyobbik része sírkő, néha rövid életrajzi vagy leszármazási adatokat tartalmazó szövegekkel, máskor a sír háborgatóját sújtó átokkal. Körülbelül húsz olyan követ is ismerünk, amelyet tulajdonosa saját magának állíttatott.

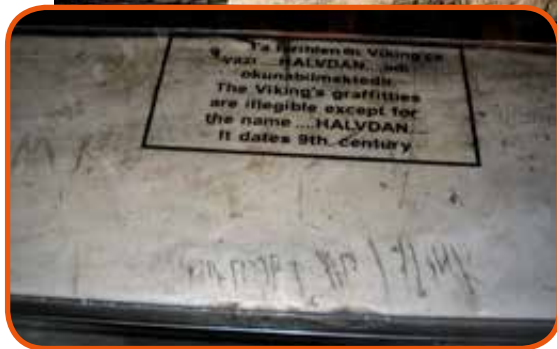
Az egyik 11. században, Örby mellett készült kétoldalas kőnek furcsa története van. A 17. században Örbyből Uppsala-ba szállították. Két másik rúnakővel együtt 1867-ben Párizsba került, az ottani világkiállításra, de a hazafelé tartó úton, Le Havre kikötőjében kitétték, és ott kallódott évtizedekig. Végül mégis csak hazatért, és ma az Uppsala Egyetem kertjében, a főépülethez közel olvasható el rajta a felirat, hogy „Vígmundr ezt a követ magának állíttatta, ő a legügyesebb ember. Isten segítse Vígmundr kormányos lelkét”.

Minden rúnakövek leghíresebbike, a közép-jütlandi, jellingi monumentális műemlékegyüttes Dánia büszkesége. 1994 óta világörökségi helyszín. Gorm király négy méter magas, közel másfél kilométer kerületű tölgyfapalánkkal körülvett halomsíráját viking szokás szerint hosszú hajó alakzatban kövekkel rakták körül. Amióta a 10. század második felében a szimbolikus hatalmi centrum létrejött itt, a jellingi rúnakövek (*Jellingstenene*) hirdetik a kereszténységre való áttérés és az egységes dán állam megteremtésének dicsőségét.

Néhány éve, 2011 februárjában a mainapig ismeretlen graffitisek zöld festékkel megromgálták a templomkertben álló nagyobbik követ. Ezt akár a történelem fitorának is tarthatnánk,

Az egyik uppsalai rúnakő

Az összefirkált jellingi rúnakő

amióta az ortodox bazilikából mecsetté, majd múzeummá lett isztambuli Hagia Szophia déli galériájának felső szintjén, az egyik mellvéden 1964-ben megtalálták egy Halfdan nevű viking rúnávesetét, amelyben megörökíti, hogy ott járt. Később egy másik, sokkal nehezebben olvasható feliratot is találtak, majdnem ugyanott: nem lehetetlen, hogy valamelyik egykori bizánci császár varég testőrei voltak az elkövetők, akik már a 9. századtól szolgáltak ott ilyen minőségben.

Viking graffiti az egykori bizánci, ma isztambuli Hagia Szophiában

A festékes rongálás mindenesetre eldöntött egy régi vitát is. Mivel a rúnakövek porózus felszíne alá könnyen behatol a csapadék, ami a nagy hidegben jéggé fagyva megrongálja és megrepesztí azokat, a legféltebb darabok köré a legkeményebb időszakban addig is faládákat emeltek, a jellingi kövek köré azonban egyenesen üvegszekrényt építettek.

A festékes rongálás mindenesetre

... és 300 éves ábrázolása (Johan Peringskiöld)

A Vaxholm mellett előkerült U170 jelű rúnakő

Az időjárás viszontagságait azok a kövek éltek túl jobban, amelyek tartósan föld alá kerültek, vagy amelyeket beépítettek a későbbi templomokba vagy más épületekbe. A régészeknek különös kihívást jelentenek azok a kövek, amelyekről egykor már készült rajz, de aztán szem elől tévesztették őket. Az utóbbi időben egyre több ilyen rejtőzködő darab kerül elő. Az U 170 nevű rúnakőnek 300 éve veszett nyoma. Sokáig ismeretlen volt a holléte, miközben még a feliratát is ismerték: „Ez a kő Gunne-é és Asa-é volt, melyet fiuknak, Ondnak emeltek. A fiú Ekeron halt meg. A temetőben van eltemetve. A rúnákat Fastulv írta. A kőlapot Gunne emelte.” A követ végül 2013-ban a Stockholmi Egyetem diákjai találták meg Vaxholm közelében. 2016-ban egy dán kertben bukkantak rá egy másik, 1000 esztendő darabra. A több rúnakővel is dicsekvő Hagby egyik híres, a 11. század közepéről való, már a 17. században ábrával dokumentált felirata akkor tűnt el, amikor az 1830-as években lebontották a templomot. Néhány

A kisebb jellingi kő 955-ből való: „Gorm király állította ezt az emlékkövet felesége, Thyra, Dánia büszkesége emlékére”. Fiuk, Harald 965 körül egy még nagyobb kővön örökítette meg szülei emlékét: „Harald király rendelte ennek a kőnek a felállítását apja, Gorm, és anyja, Thyra emlékére; az a Harald, aki meghódította magának egész Dániát és Norvégiát, és kereszténnyé tette a dánokat.” A páratlan értékű nyelvemlék különleges művészettörténeti értéket is képvisel: három oldalát faragásokkal is díszítették, s rajta találjuk Észak-Európa egyik legrégebbi Krisztus-ábrázolását is.

fedezték fel újra a közel kétméteres követ, amelyet valószínűleg Jarl állított apjának, Gerfastnak. A jellegzetes stílusjegyek miatt a régészek szinte biztosak benne, hogy az egyik legtermékenyebb 11. századi rúnafaragó, Fot keze munkája.

Codex Runicus. Pergamenre írt kézirat az 1300-as évek elejéről

A legerjedelmesebb rúnaszöveget a híres Rök-kövön találjuk. A Dél-Svédország közepén, a Vättern-tó keleti partján álló 2,5 méter magas rúnakőnek mind a négy oldalát, de még a tetejét is teleírták a 9. század elején – ám ennek a 750 jelnek az átírása elfér egy fél A4-es oldalon. Elhunyt fia, Vaemond részére készítette rövid ágú rúnáirással egy Varin nevű férfi: s nemcsak egy nyolcsoros verset tartalmaz, hanem számos utalást is más irodalmi szövegekre.

A késő viking kor (950–1100) legismertebb rúnaemlékei harcosok és expedícióik tetteit örökítik meg. A svéd Öland szigetén álló Karlevi-kő Fuldarr fiának, a csatáiból győzelemmel és dicsőséggel visszatérő hajóskapitánynak, Sibbinek állít (verses) emléket. Rosszabbul járt Világjáró Ingvar (óészakiul *Yngvarr víðförli*), aki bátyjával, Haralddal vezetett sikertelen hadjáratot a Volga mentén, egészen a mai Grúziáig 1036 és 1041 között: „Bátran utaztak / messze aranyért / és keleten / (ételt) adtak a sasnak / meghaltak délen / Sirklandon.” A kudarcba fulladt expedíció nyomán mintegy 60 (!) Ingvar-kő (svédül *Ingvarstenarna*) született. Ezek legismertebbikén, a gripsholmin a fivérek anyja örökíti meg az esemény emlékét: „Tula állította ezt a követ az ő fiának, Haraldnak, Ingvar bátyjának”.

A hitregék Odinnak tulajdonítják a rúnák feltalálását, ám arról, hogy ez miként lett az emberek kincse, több hagyomány létezik. Némely szövegek úgy tartják, hogy egy másik isten, Rig tanította meg halandó fiát, Jalrt, a kiváló fegyverforgatót írni, de egy 16. század közepén lejegyzett változat szerint egy furfangos ember, Kettil Runske volt az, aki egyenesen Odintól lopott el három rúnarudat, hogy elsajátítsa az írás tudományát, és éljen annak erejével.

A valóságban minden sokkal prózaibban történt. Az 1. századra a római védelmi rendszer, a limes rajnai határvonala mentén intenzívebbé váltak a kereskedelmi és katonai kapcsolatok a rómaiak és a velük közvetlenül hadban nem álló germán törzsek között, olyannyira, hogy számos germán előkelő, katona és mesterember (főleg fegyverkovács) töltött huzamosabb időt Észak-Itáliában. Köztük olyanok

A rúnák számos további izgalmas kérdést vetnek fel: így például, hogy miképp lesz a középkorban részben illusztrációs-dekorációs, részben szakrális-mitikus-mágikus rúnahasználatból a huszadik század elejére ezotéria és okkultizmus. Nem utolsósorban Guido Karl Anton List osztrák írónak köszönhetően, akinek a lelki szemei előtt 1902-ben, szem-műtéte utáni átmeneti vaksága alatt megjelentek az „ős-rúnák”, hogy aztán az így előállt ábécé elterjedjen, és erős muníciót adjon mindenféle áltudománynak. Nagy figyelmet érdemelne ellenben egy kiváló újkori polihisztor, Ole Worm (1588–1654), aki az első tudományos közleményt jegyzi a rúnákról. Worm már szinte modern régésznek számít: nemcsak másolt, hanem a feltalálási és feltárási helyeket is igyekezett minél pontosabban dokumentálni. Hasonlóképpen méltathatnánk kiváló szegedi paleográfusunk, Szentiványi Róbert érdemeit, aki 1926-ban közölt tudományos igényű munkát a rúnák eredetéről.

Rúnafeliratos réztábla, Stenåsa, Svédország (The Swedish History Museum©2016)

is, akik az ott használatos ábécék hangrendszerét könnyen hozzá tudták illeszteni saját nyelvükhöz, s visszatérve a törzsi szállásterületre, az eltanult jeleket az ismert funkciókkal „használatba vették”. Innen került tovább északra, majd szinte mindenhová, ahová a dánok, a norvégok és a svédek eljutottak.

Gripsholm-kő, a leghíresebb az Ingvar-kövek közül. Remekül kivehető rajta a rúnakövek jellegzetes szövegszalagja, amelyet egy kis fúrfanggal gyakran alakítottak kígyóvá

Egy falba épített gamlai rúnakő